

חישובי הקץ של חכמי אשכנז מרש"י ובני דורו ועד לתקופת בעלי התוספות

אפרים קנרפוגל

א

במאמרו החשוב על המשיחיות בימי הביניים, שפורסם לפני כארבעים שנה, טען גרשון כהן שהמשיחיות הרבנית באשכנז היתה מתונה ושקטה בהשוואה לזו שבספרד. רבני אשכנז עסקו בחישובי הקץ, אך הם הציעו תאריכים רק על פי חלומות או גילויים אחרים של תאריכים וחשבונות שהגיעו אליהם, או על פי מסורות של גימטריות אוטריות שקיבלו ולפעמים הרחיבו אותן. לעומתם, חישובי חכמי ספרד נבעו מהשכלת החכמים עצמם: הם פירשו וניתחו את הפסוקים והפרקים הרלוונטיים שבתורה, בספר דניאל ובספרים אחרים, ומיינו וסידרו את התקופות השונות שעברו על העם היהודי בכדי להגיע למסקנות כאילו מדעיות, ולהקים דגמים שעל פיהם אפשר לשער, באופן פעיל, מתי המשיח יבוא.¹

כנגד הסברו של כהן טען ישראל יובל שיהודי אשכנז גילו דווקא שאיפה מאוד נמרצת לדעת את מועד ביאת המשיח (ואת תקופת המשיח כשלעצמה). בהשפעת הסביבה הנוצרית ראו חכמים בצפון צרפת במאה ה"ב את סוף האלף החמישי בשנת 1240 כמועד הגאולה, ובעלי התוספות שעלו משם ארצה בסביבות שנת 1210 עשו כן, לדעת יובל, מחמת המשיחיות הפעילה הזאת. המיידיות היחסית של תאריכי הקץ אצל החכמים האלו, והקשר הבולט שלהם לתום האלף היהודי והתחלת האלף השישי שבו יתגברו היהודים על אויביהם (הנוצרים), מאפיינים את המשיחיות האשכנזית הדינמית.² כעדות לכך באים בכמה קבצים של פירושי בעלי התוספות על התורה רמזים מספר. בפסוק "הָאֶסְפוּ וְאֵגִידָה לָכֶם אֵת אֲשֶׁר יִקְרָא אֶתְכֶם בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים" (בראשית מט, א) יש רמז כפול: "'בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים' – ה' יָמִים. ה' שָׁנִים פְּחוֹת מֵה' אֲלֵפִים" (כלומר, שנת 1235).³ ועל הפסוק בפרשת וישב (בראשית לו, טז) "וְהָנָה תֵּעָה בְּשׂוּדָה" כתוב זאת:

1 ראו: G. Cohen, "Messianic Postures of Ashkenazim and Sephardim", *Studies of the Leo Baeck Institute*, ed. M. Kreutzberger, New York 1967, pp. 117–156
2 ראו י"י יובל, שני גוים בבטן, תל אביב תש"ס, עמ' 108–159, 267–305.
3 ראו תוספות השלם, מהד' י' גליס, ה, ירושלים תשמ"ו, עמ' לד. הקטע (המובא על ידי יובל

אפרים קנרפוגל

"כאן [במילה "עתה"] רמז לו גבריאל השלשה גליות, ת' של מצרים, ע' של בבל, ה' של גלות אדום. כלו' לסוף ה' אלפים יכלה במהרה בימינו אמן, מפי מורי אבי ז"ל. וכיוצא בדבר שמעתי מר' בנימין גוז"ל שמפרש על 'אחר עד עתה' (שם, בראשית לב, ה) דכתיב גבי יעקב, דהיינו אחר (איחור) ג' הגליות [המילה "עתה" כוללת את האותיות ת' ע' ה'] שפירשתי".⁴ וכן בפרשת ויצא (שם כו, לו), על דברי יצחק לעשיו: "ולכה אפוא מה אעשה בני' – ולכה' כתיב בה"א מלא. אמר לו יצחק לעשו: לאחר שיעברו חמשת אלפים או ימלוך [יעקב]. 'מה אעשה לך', שאו יתן הקב"ה נקמתו באדום".⁵

ב

ואולם, שתי הגישות הנזכרות, של כהן ושל יובל, לקויות לדעתי במידה מסוימת, מפני שעצם התכונות של החישובים ופרטיהם לא נבדקו ולא נידונו מספיק בכדי להבין את השיקולים שעמדו מאחריהם. דווקא חישובי הקץ של רש"י (שיובל לא עסק בהם כלל ושכחן דחה אותם, ועוד נסביר את הדברים להלן), בהשוואה לחישובים אחרים באשכנז, מעניקים לנו מבט חדש על הנושא. בכתבי רש"י באים שני תאריכים לביאת המשיח: בפירושו לדניאל רש"י מציע שהמשיח יבוא בשנת 1352, ובפירוש המיוחס אליו לפרק "חלק", בסוף מסכת סנהדרין, ישנו התאריך 1478 (ראו להלן ליד ציון 17). כפי שהוכיח רוברט חזן בניחותא מפורט על פירוש רש"י לספר דניאל, רש"י הגיע לתאריכו שם על פי פרשנותו לחמישה פסוקים בדניאל שמופיעים בפרקים שונים ובהקשרים שונים, והוא טרח טרחה רבה בכדי לכוון ולשלב את כל הנתונים האלו למערכת אחת המצביעה על חידוש עבודת בית המקדש בשנת 1352.⁶ אחר כך, לפי רש"י, על פי הפסוקים שבסוף

בעמוד 271) בא בכ"י אוקספורד 268 (פירוש על התורה המיוחס לר' אלעזר מוורמס), שכנראה יצא בגרמניה מחוגו של ר' יהודה החסיד אם לא מר' אלעזר עצמו – ראו י' דן, "הפירוש על התורה לר' אלעזר מוורמס", קרית ספר, נט (1984), עמ' 644.

4 ראו תוספות השלם, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' כט. הקטע (המובא על ידי יובל, עמ' 272) בא ב"דעת זקנים מבעלי התוספות על התורה" (הנדפס בחומש מקראות גדולות) על הפסוק הנ"ל [=רבותינו בעלי התוספות על התורה, ירושלים תשכ"ז, עמ' לה]. קובץ זה נערך במחצית השנייה של המאה הי"ג בצפון צרפת; החכם ר' בנימין גוז"ל לא ידוע לנו ממקור אחר, וכן לא נודע לנו אביו של העורך האנונימי של הקובץ. עצם הגימטריה (בלי השמות) באה גם בקובץ "הדר זקנים על התורה", שאף הוא נערך בצפון צרפת בסוף המאה הי"ג.

5 תוספות השלם, ג, ירושלים תשמ"ד, עמ' עז–עז (מובא על ידי יובל, שם). גם קטע זה בא בדעת זקנים [=רבותינו בעלי התוספות על התורה, עמ' כו].

6 ראו: R. Chazan, "Rashi's Commentary on the Book of Daniel", *Rashi et la culture juive en France du Nord au moyen age*, ed. G. Dahan et al., Paris 1997, pp. 111–121

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

ספר דניאל, המשייה יתכסה לתקופה של ארבעים וחמש שנה ואז יתגלה שוב ויעשה דברים אפילו יותר גדולים, החל משנת 1397.⁷

המרכיבים השונים לחישוב הקץ שבפירושו של רש"י לדניאל שלושה הם: א – המספרים 1290 ו-1335 שנה, הכתובים במפורש בשני הפסוקים שבסוף פרק י"ב (פס' יא-יב): "ומעת הוסר התמיד ולתת שקוץ שמים ימים אלף ומאתים ותשעים. אשרי המחכה ויגיע לימים אלף שלש מאות שלשים וחמשה". ב – התקופות הסתומות בהיסטוריה של עם ישראל, המגיעות לזמן הקץ ומכונות "מועד, מועדים וחצי מועד" (יב, ז) ובארמית, "עידן, ועידן ופלג עידן" (ז, כה) (שסכומם, כפי דברי רש"י לפסוק הארמי, מביא לקץ סתום... כאשר נאמר לדניאל 'סתום הדברים וחתום' [יב, ד], ודרשוהו הראשונים איש לפי דעתו וכלו הקיצים ויש לנו לפותרו"). ג – הרמוז לזמן הגאולה בפרק ח' (פס' ד), "ערב בקר אלפים ושלוש מאות ונצדק קדש". כהן כתב שהתאריכים שרש"י הציע הם תוצאה טבעית מגישתו הפרשנית, ולכן אין להחשיבם כחישובי קץ של ממש, אך מניתוחו של חזן נראה שקביעה זו איננה נכונה – רש"י לא היה צריך לפרש ולשלב את כל הפסוקים למערכת אחת, ולחזור על הדברים כמה פעמים בתוך פירושו כפי שהוא עשה. לדברי חזן, "Rashi's commentary to the book of Daniel emerges as a multi-faceted work of exegesis, messianic speculation and perhaps, in some measure, polemics". רש"י מזכיר את רב סעדיה גאון (שניסה לחשב חישוב דומה) פעמיים בפירושו (ז, כה; ח, יד), על אף שהתאריך שהציע רס"ג כבר עבר. חזן סובר שרש"י שאב את יסודי גישתו הפרשנית של רס"ג לחישוב הקץ מן התרגום העברי לספר "האמונות והדעות", שהיה נפוץ באשכנז, שבו מציג רס"ג את חישובו המלא הדומה לזה של רש"י (אף שרש"י הרחיק לכת ממנו בכמה פרטים),⁸ ולא מפירושו של רס"ג לספר דניאל.⁹

- 7 ראו רש"י לדניאל יב, יב. רש"י מביא גם סמך לתקופה זו מקטעים במדרש רות וב"סילוק" לפרשת החודש שחיבר ר' אלעזר הקליר.
- 8 ראו ספר הנבחר באמונות ובעדות לרבינו סעדיה, מהד' ר"י קאפה, קרית אונו תשנ"ט, מאמר השמיני, עמ' רלז-רס. חזן (לעיל, הע' 6) בדק את הפראפרזה שתיאר רונלד קיינר (R. Kiener, "The Hebrew Paraphrase of Saadiah Gaon's *Kitab al-Amanat wa'al-Tiqadat*", *AJS Review*, 11 [1986], pp. 1-25), על פי כ"י וטיקן 266. רש"י הכיר את דבריו של רס"ג ממקור המביא את הדברים בשמו; וכך כתב בפירושו לדניאל ז, כה: "ויש לנו לפותרו עוד כאשר ראיתי כתוב בשם רב סעדיה"; וכן כתב: "ראיתי פתר בשם רב סעדיה לדבר" (ח, יד). התאריך היוצא על פי ספר האמונות והדעות הוא 986. רב סעדיה סיים את ספרו על הלוח ("ספר העבור", שהיה ידוע באשכנז בימיו של רש"י אף שרש"י אינו מזכירו) במחזור רנ"ה (השנים 1066-1085), ולדעת מפרש אנונימי אחד, רס"ג עשה זאת מפני שהוא קיווה לביאת הגואל והגאולה בתוך המחזור הבא (שהוא מחזור רנ"ו – ראו על כך ש' עמנואל, "חשבון הלוח וחשבון הקץ – פולמוס יהודי-נוצרי בשנת 1100", ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 152-153).
- 9 יש רק רמזים קלים לחישובי קץ בפירוש זה – ראו דניאל עם תרגום ופירוש רבינו סעדיה, מהד'

אפרים קנרפוגל

אם נכון הדבר, הוא מאשר את התחושה שכוונת רש"י היתה לא רק להציג לפני קוראיו פרשנות טהורה של הכתובים אלא להבליט את חשיבותם לעניין הקץ והתהליך המשיחי בפועל (וכפי דרכם של חכמי ספרד, המתוארת במאמרו של גרשון כהן).¹⁰ גם הגימטריה בעניין הקץ, הבאה בפירושו של רש"י לדניאל ה', י"ד, הולמת דווקא את הסגנון הספרדי כפי שכהן הגדיר אותו (ולא את הגישה האשכנזית). רש"י מפרש את הביטוי "ערב בקר" שבפסוק זה ("עד ערב בקר אלפים ושלש מאות ונצדק קדש") על פי הגימטריה שלו (574). המספר הזה, יחד עם המספר הכתוב במפורש בהמשך הפסוק, אלפיים ושלוש מאות (2300), עולה ל-2874. כפי החשבון שרש"י מביא, המספר הזה הוא בדיוק מספר השנים מהתחלת גלות ישראל במצרים ועד לחורבן בית שני (למען האמת שש שנים לפני כן, שהוא כפי הבנתו של רש"י לפסוק בסוף דניאל [יב, יא] זמן ביטול התמיד), בנוסף ל-1290 שנים הנזכרות בסוף ספר דניאל, שמייצגות את הזמן מחורבן הבית ועד לביאת המשיח. רש"י מצדיק את שימושו בגימטריה בכדי להבין את הביטוי "ערב בקר", בשני טעמים: האחד, ש"יהא חשבון זה מכוון עם חשבון אחר שבסוף הספר" (כלומר, הפרשנות הפנימית של הספר כאילו מוכיחה את אמיתת החשבון ויעילותו, על פי הגימטריה כאן), והשני שגבריאל אומר אחר כך כפי דניאל ש"מראה הערב והבקר אשר נאמר אמת הוא" (ח, כו). לפי רש"י, גבריאל לא היה צריך להדגיש את אמיתת הדבר אם הוא היה מובן מאליו, אך מכיוון שהמספר האחר שבפסוק (ח, יד) נזכר במפורש, הרמז של "ערב בקר" חייב להיות קצת סתום, וכפי שכתוב בפרק י"ב פסוק ד', "ואתה דניאל סתום הדברים ונתום הספר". אם כן, הפירוש בדרך הגימטריה תורם לגילוי של האופי הסתום (והאמיתי) של הרמז הזה.

ר"י קאפח, ירושלים תשמ"א, עמ' קמב-קמו (לפרק ז), קנד-קנו (לפרק ח); ועיינו עוד בשריד מהקדמת רס"ג, שם, עמ' יג-טו. וראו כעת: H. Ben-Shammai, "Saadia's Introduction to Daniel: Prophetic Calculation of the End of Days vs. Astrological and Magical Speculation", *Aleph*, 4 (2004), pp. 11-87. הפירוש המיוחס לרס"ג, הנדפס במקראות גדולות לספר דניאל על יד פירוש רש"י, לא נכתב על ידי רב סעדיה בן יוסף אלפיומי אלא על ידי חכם אשכנזי (ששמו אולי היה סעדיה - ראו שרי האלף, בעריכת מ"מ כשר וי"ד מנדלבוים, א, ירושלים תשל"ט, עמ' קנג; ספר דניאל, מפורש בידי ש' הכהן וי' קיל [סידרת דעת מקרא], ירושלים תשנ"ד, עמ' 48-51). גם בעניין מועד הקץ אין שום הקבלה בין פירוש זה לכתבי רס"ג. בקביעה שרש"י שאב את גישתו מן התרגום העברי לאמונות ודעות יש חידוש מסוים, שעד עכשיו מצאנו את הפראפרזה העברית של האמונות והדעות באשכנז רק מהמחצית השנייה של המאה הי"ב - ראו קיינר, לעיל הע' 8.

10 הרמב"ן עשה דבר דומה על פי ספר דניאל, בספר הגאולה שלו - ראו למשל: J. Sarachek, *The Doctrine of the Messiah in Medieval Hebrew Literature*, New York 1932, pp. 173-176; R. Chazan, *Barcelona and Beyond: The Disputation of 1263 and its Aftermath*, Berkeley 1992, pp. 172-194; A.H. Silver, *A History of Messianic Speculation in Israel*, Boston 1959, pp. 83-85

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

יוצא מזה שהגימטריה של רש"י כאן היא גימטריה "פרשנית", המתאימה למפעל הפרשני (ולמפעל החישובים) של רש"י לאורך כל ספר דניאל. היא איננה גימטריה אוטורית או גימטריה שהיא בעצם גילוי או רמז מן השמים למועד הקץ, תכונות שאפיינו את החישובים האשכנזיים לדעתו של כהן. הפסוק כאילו דורש את הטכניקה הזאת, כאן, והרמז, בסופו של דבר, מוסבר ומובן היטב. רש"י הביא גימטריה נוספת בסוף פירושו המפורט לפרק ז' פסוק כ"ה, לאחר שזיהה ופירש את השנים של "עידן עידנים ופלג עידן", והתאים אותן (כפי מה שלמד ממה שראה כתוב בשם רס"ג) למספר השנים השני (1335) שבא בסוף ספר דניאל (יב, יב) – מספר זה הוא מספר השנים מיום שחרב הבית ועד להתחדשות קרבן התמיד בימות המשיח.¹¹ גימטריה זו הגיעה אל רש"י ממקור אחר – "עוד מביאין ראייה לחשבון זה" – והוא הפסוק שבסוף התורה, "הסתר אסתיר פני" (דברים לא, יח), ש"הסתר אסתיר" עולה בגימטריה 1335.¹² ברור אמנם שרש"י הגיע לעצם חישובו על פי פרשנותו (ופרשנות רס"ג) לספר דניאל, והגימטריה הזאת איננה הקובעת כאן או המקור לדבריו, אלא הובאה רק כתוספת תומכת, כדברי רש"י עצמו. חישוביו של רש"י בספר דניאל אינם הולמים גם את גישתו של יובל, שהרי בחישוביו של רש"י אין שום אינטרס ב"אלף" (מילניום), וכן אין רש"י מתייחס לאירועי תתנ"ו (כמועד המועד לגאולה, שנדחתה והפכה לעת צרה גדולה ליהדות אשכנז),¹³ או אפילו למחזור רנ"ו (שהוא מועד הגאולה הנלמד מן הפסוק "רנ"ו ליעקב שמחה" [ירמיה לא, ו], וכפי שעשו כמה גאונים וחכמים אחרים באשכנז שהיו בני זמנו של רש"י),¹⁴ או

11 מציאת מצרים ועד בניין בית המקדש של שלמה (שהוא עידן/מועד), עברו 480 שנה, ועוד 410 שנים של ימי בית המקדש הראשון, שהכל ביחד 890 שנה (עדין/מועדים), ועוד חצי הסכום הזה (445, שהוא פלג עידן/חצי מועד), סך הכל 1335.

12 החשבון המדויק הוא 1336, אך מקובל כבר אצל הראשונים לוותר על יתור (או חסרון) של שנה אחת בחשבון הגימטריה, מכמה סיבות – השוו, למשל: ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל, מהד' א"א אורבך, ג, ירושלים תשכ"ג, עמ' 245; שבלי הלקט, מהד' ש' בובר, וילנה תרמ"ז, סי' ריח (עמ' 194); טור אורח חיים, ריש סי' קיז; בית יוסף שם, סי' יא, ד"ה כתב רבינו הגדול, וסימן תקפב, ד"ה ויש בהם ס"ח תיבות; ספר חסידים, מהד' ראובן מרגליות, ירושלים תשכ"ז, בהערות המהדיר (מקור חסד) לסימן שפט [ח]; הרא"ש למסכת פסחים, פ"י סי' מ; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' מא-מט. לפתרונות המיוחדים של ר' יוסף בכור שור לבעיה זו ראו להלן, הע' 34.

13 רש"י מתייחס לכאורה לגזירות תתנ"ו מדי פעם בפירושו לספרים אחרים מספרי הכתובים – ראו, למשל: י' בער, "רש"י והמציאות ההסטורית של זמנו", ציון, כ (תשי"ט), עמ' 328-332; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 142-146.

14 ראו י' מאן, "התנועות המשיחיות בימי מסעי הצלב הראשונים", התקופה, כג (תרפ"ה), עמ' 243-261; כד (תרפ"ח), עמ' 335-358; א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 171-172; עמנואל (לעיל, הע' 8), עמ' 142-155; מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 15 הע' 14.

אפרים קנרפוגל

לכל אירוע אחר הקשור לזמנו או תקופתו, או לחברה הנוצרית. וכל שכן שאין רש"י מתייחס בחישוביו לחייו או לתקופתו של ישו, כפי שעשו תלמידו ר' שמעיה ואחרים¹⁵ – אדרבה, כל החישובים של רש"י קשורים רק לחורבן בית המקדש ולמה שקדם לו. ככל שידוע לי, רש"י הוא החכם האשכנזי הראשון בתקופתו שהגיע לתאריכי הקץ בעיקר על פי ספר דניאל, אך הוא איננו האחרון כפי שנראה.

יש שייחסו את החישוב הבא בפירושו המיוחס לרש"י לפרק "חלק" (דף צו ע"ב) למגיה או לכותב יותר מאוחר, אך קשה להוכיח שהצדק איתם;¹⁶ יש להדגיש שהתארוך שהוצע שם אפילו יותר מאוחר (1478), ואינו קשור כלל ל-1240. גם במקרה זה החישוב מבוסס על שני פסוקים בכתובים, אחד בדניאל פרק ז' – ("עידן, עידנין ופלג עידן") – ואחד בתהלים: "וַתִּשְׁקְמוּ בְדִמְעוֹת שְׁלִישׁ" (תהלים פ, ו).¹⁷ כפי הפירוש המיוחס לרש"י, המספר היוצא מספר דניאל מקוים על פי הפסוק בתהלים, שקץ גלות אדום יבוא לסוף ג' פעמים ת' שנה (של גלות מצרים=1200) וג' פעמים ע' שנה (של גלות בבל=210) משנת חורבן הבית, דהיינו בשנת 1478. ככל אופן, הפירוש הזה יוצא מפירושים לפסוקי כתובים על פי מובנם הפשוט ובלי שום התייחסות לתום ה"אלף".¹⁸

ג

אם נשווה את דרכו של רש"י לחישובי קץ אחרים באשכנז נראה שהיו להכמיה שתי גישות שונות במהותן, ואפילו כשהגיעו לתאריכים דומים הם פעלו על פי כללים שונים ויסודות שונים. ישנו חישוב אשכנזי אחר, המיועד לשנת 1352 (כמו החישוב הראשון

15 ראו: גרוסמן (לעיל, הע' 13), עמ' 356–357; עמנואל, לעיל הע' 8. חישוב זה קשור גם לר' משולם בן משה ממגנצא.

16 בעניין פירושו של רש"י לפרק "חלק" ראו י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"מ, עמ' 304 ואילך. והשוו שמא פרידמן, "פירוש רש"י לתלמוד – הגהות ומחזורות", רש"י – עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 164–168. הקטע על חישוב הקץ שבפירושו של רש"י נידון על ידי פרנקל בעמוד 308 הע' 32, ובעמוד 310 בפירושו של רש"י הנדפס כתוב בסוף ד"ה ותשקמו "דהיינו לסוף אלף וארבע מאות ועשר שנים [מן החורבן=1478]. כבר עברו ולא היה. כך מצאתי כתוב בשם הרב ר' שמואל בר דוד ז"ל". לפי הגהת הגר"א על-אתר, התוספת ברש"י מתחילה רק במילים "כבר עברו".

17 שלא כמו בפירושו של רש"י לדניאל פרק ז', המועדים כאן נקבעים על פי שעבוד מצרים בלבד (שהוא 400 שנה) ומוסיפים אותם לזמן החורבן. דומה במקצת הפירוש לפירושו של רש"י לדניאל פרק ח', אך עדיין יש הבדלים מסוימים בחישוב.

18 ר' אברהם בר חייא בספרו "מגילת המגלה", מהד' זאב (אדולף) פאונאנסקי, ברלין תרפ"ד, הגיע לשנת 1358 על פי הפסוקים בדניאל פרק י"ב (השער הרביעי, עמ' 105–107), ול-1468 על-פי הפסוק בדניאל פרק ח' (השער הרביעי, עמ' 87–89). וראו גם להלן, הע' 32–33.

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

של רש"י, שיצא מתחת ידיו בלא כל ספק), אך חישוב זה תלוי דווקא בבוא ה"אלף", וכולו מבוסס על טכניקות שונות ומופרזות של גימטריה. החישוב הזה מיוחס לר' עזרא הנביא ממונקונטור (מתלמידיו של הר"י הזקן מדנפירא, שהאריך ימים והיה גם מרבתי של ר' מאיר מרוטנבורג), ש"עלה לשמים" להביא ראיה לחישובו מן הנביאים חגי, זכריה ומלאכי. החישוב בא בפירוש צרפתי אנונימי למסכת אבות שפורסם מכ"י אוקספורד בודליאנה 388 על ידי אלכסנדר מארכס בכותרת "מאמר על שנת גאולה"; החיבור נתחבר באשכנז במחצית הראשונה (וביותר דיוק ברבע השני) של המאה ה"ג.¹⁹ לפי החישוב של ר' עזרא הגאולה תתחיל בשנת נ"ו לאלף השישי, דהיינו בשנת 1296. שנה זו נקבעה על פי גימטריה בפסוק בישעיהו פרק ס"ג, ד', "כי יום נקם בלבי ושנת גאולתי באה". המילה "יו"ם" עולה בגימטריה נ"ו, ובשנה זו, באלף השישי, תתחיל הגאולה. ששנה זו היא דווקא בתוך האלף שישי נלמד גם בחישוב על פי גימטריה: המילה "בא"ה" עולה בגימטריה שש (כלומר, ביום השישי של הקב"ה שהוא האלף השישי, שיומו של הקב"ה הוא אלף שנה). וכך יוצא גם על פי המידה הדומה והקשורה לגימטריה ונקראת "מילוי".²⁰

אמנם לפי קטע זה, חישוב השנה 1296 כמועד התחלת הגאולה (ויתר פרטי תהליך הגאולה) נלמד בעיקר מן הפסוק "הנסתרות לה' אלהינו והנגלות לנו ולבנינו" (דברים כט, כה). המילה "לנו" נדרשת כ"ל-נ"ו", שהגאולה תתחיל בנ"ו (56) לאלף השישי, דהיינו 1296. הגאולה תגיע לשיאה בשנת 1352, אחרי כ"א שנים של נקמה ול"ה שנים של קיבוץ גלויות, שהן בגדר "הנגלות לנו" שבפסוק. כ"א שנות נקמה שיתקיימו לפני כן נלמדות מן הביטוי "אֵהִיָּה אֲשֶׁר אֵהִיָּה" (שמות ג, יד, שנאמר על ידי הקב"ה), שפירושו שאהיה בגלות מצרים ופרס ואהיה בגלות האחרונה ואגאלם, והמילה "אהי"ה" עולה בגימטריה 21. לאחר מכן (בשנת 1296 ועוד 21, דהיינו 1317), יבוא אליהו ויתחיל לקבץ גלויות, כדכתיב "ה' עז לעמו יתן" (תהלים כט, יא) – בשנת ע"ז לאלף השישי, הקב"ה יברך את עמו ויתחיל את קיבוץ הגלויות. בשלושים וחמש השנים

19 ראו א' מארכס, "מאמר על שנת גאולה", הצופה לחכמת ישראל, ה (תרפ"א), עמ' 195–202. על זמנו של החיבור ראו: עמנואל (לעיל, הע' 8), עמ' 149; E. Kanarfogel, *Peering through the Lattices: Mystical, Magical, and Pietistic Dimensions During the Tosafist Period*, Detroit 2000, pp. 192–93, n. 8. כפי שציינתי שם, אברהם גרוסמן (לעיל, הע' 13, עמ' 51–52) מצא קטע מקביל כמעט לחלוטין בכ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק. על ר' עזרא הנביא ממונקונטור ראו א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"מ, עמ' 336–337, 528, וספרי, עמ' 196, 234, 244.

20 על המידה הפרשנית "מילוי" אצל חכמי אשכנז בתקופה זו ראו, למשל: I. Marcus, "Exegesis for the Few and for the Many"; מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, 6 (1989), עמ' 14*–15*; אלפא ביתא של ר' יצחק בן משה מווינה, שבראש אור זרוע, ז'טומיר תרכ"ב, סי' יא–יג, כא, מז.

אפרים קנרפוגל

הבאות יבואו הכל לארץ ישראל, על פי שילוב של הפסוקים בישעיהו "על צד [שרים] תִּנְשְׂאוּ [על כתף תנשאנה] והיו מלכים אוֹמְנִיךְ" (מט, כב-כג; סו, יב), שפירושה שמלכי האומות יראו גם את הנקמה שיעשה הקב"ה בהם וגם את קיבוץ הגלויות. בסוף תהליך זה (שיהיה בשנת 1352), תכלינה אומות אלו ותיבנה ירושלים. התאריך הסופי הזה נלמד גם הוא מן הביטוי הנזכר בפרשת נצבים, "הנגלות לנ"ו ולבנינו": החלק הנגלה (כלומר, הנקמה באומות העולם וקיבוץ גלויות) יסתיים בשנת "בנינו"ו". הוי"ו של המילה "בנינו" מסמנת את האלף השישי, והאותיות הנשארות, שהן "בני"נ", העולות בגימטריה קי"ב, מרמזות לשנה המדויקת והסופית באלף השישי (שנת קי"ב) דהיינו 1352, כאמור.²¹

אמור מעתה, שרש"י היה פוסל לגמרי את הגישה הזאת אם באמת הכיר אותה; ואפילו אם לא הכירה, ברור שלא היה הולך בה כלל. לא רק הגימטריות עצמן אלא גם הפרשנות שבקטע מבוססות על דרוש מובהק ומפולפל – רש"י העדיף, כאמור וכמובן, את הגישה הפרשנית והחישובית הנוטה לפשוטם של המקראות ולניתוחם הפרשני. יש לציין שגם בקטע הנזכר יש קשר (בהמשך דבריו) בין גאולת מצרים וחורבן הבית השני לבין התחלת האלף השישי והגאולה העתידה, אך כל זה על פי חשבונות ובלי להזכיר פסוקים כלל.²² יש בקטע זה אזכורים קלים לפסוקים שבספר דניאל (בפרק ט' ובפרק י"ב), אך הם מקיימים באקראי את מועד האלף השישי ואת שנת נ"ו לפרט, ואינם מקור התאריכים האלו. רש"י הביא מן התורה רק ראייה צדדית אחת לחישובו (מהגימטריה על פי הפסוק "הסתור אסתיר"), ולעומת זאת, בחישוב הקשור לר' עזרא ממונקונטור הפסוק העיקרי הוא מן התורה, וכל הראיות הן מן התורה או מן הנביאים ועל פי גימטריה (תוך מפסוק אחד, "ה' עז לעמו יתן", שהוא מספר תהלים), והחומר מספר דניאל שולי בלבד. כן הדבר לגבי כל החישובים האשכנזיים הבאים בחומר שמארכס פירסם. ר' יהודה החסיד קיבל בחלום מאביו ר' שמואל החסיד שהמשיח יבוא בשנת תתקצ"ח (1238), כפי הגימטריה "דודי צ"ח ואדום" (שיר השירים ה, י). ר' יצחק מדנפירא קיבל ממלאכי השרת שימות המשיח יבואו על פי תאריך לידת ישו, וכפי השנים שהיו ממתן תורה ועד ללידת ישו (לפי החשבון זה, יבוא המשיח בשנת 1308). קטע אחר קובע את החשבון על פי שנת צליבתו של ישו (בשנת ג"א תשכ"ד) – כפי החשבון הזה, המשיח יבוא

21 לפי זה, המילים "הנסתרות לה' אלהינו" פירושו שהאופי של השלב הבא בתהליך הגאולה (כלומר השלב שלאחרי הנקמה וקיבוץ גלויות) נסתר הוא, ונודע רק לקב"ה לבדו.

22 מגאולת מצרים ועד לחורבן הבית השני עברו 1304 שנה ששרתה השכינה על ישראל, אך יש לנכות מהן את שבעים שנות גלות בית ראשון ואת שש השנים שבוטל התמיד קודם לחורבן הבית (=1228). מקובל לחשוב, כפי החישוב הזה, שהשכינה תחזור לפי המניין הזה מעת חורבן הבית, דהיינו בשנת 1296 (1228 ועוד 68).

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

בדיוק בשנת ה' אלפים.²³ חשבון זה נרמז גם בדברי בלעם, "לכה איִעֲצֹךְ אשר יעשה העם הזה לעמך באחרית הימים" (במדבר כד, יד) = ה' ימים; וכן בדניאל: "אשר יקרה לעמך באחרית הימים" (י, יד). לאחר הקטע שהבאנו קודם על פי הפסוק "והנגלות לנו ולבנינו", המלקט מביא בשם אביו המנוח ר' שלמה, שאמר לו מפי הרב יהודה שירליאון מפריס (שהיה בן זמנו הצעיר של ר' יהודה החסיד, ונפטר בשנת 1224), שיש לקבוע את הזמן של ביאת המשיח כפי שנותיו של בלעם (על פי קטע בתלמוד ירושלמי למסכת שבת פ"ו ה"ט [לט ע"ב בדפוס ווילנא], ועל פי הפסוק בפרשת בלק "כעת יֵאָמַר ליעקב ולישראל מה פעל אל" [במדבר כג, כג]), שבלעם חי באמצע שנות העולם. לפי החישוב הזה, המשיח יבוא בשנת 1236.²⁴ לבסוף מובא קטע בשם ר' טרושטליין הנביא, שאין בו תאריך מדויק.²⁵

בקיצור, החומר האשכנזי שמארכס פירסם מלא וספוג בגימטריות, רובן על פי פסוקי התורה אך כמעט בלא כל נימה של פרשנות המקרא או ניתוחו, או אפילו הקשר מקראי. חלק ניכר מן התאריכים נתקבלו ברוח קודש כלשהי, ורובם ככולם מרוכזים בתחילת האלף השישי, ובכמה מקרים החשבונות לשנות הגאולה תלויים בחייהם או במוותם של ישו ובלעם. מאידך־גיסא, ספר דניאל כמעט שאינו נזכר. אין לתמוה אפוא שגם כהן לשיטתו וגם יובל לשיטתו הפיקו תועלת רבה מן החומר הזה. אך בכולו חסרה הגישה של רש"י ודעימיה שהתפתחה בדיוק באותה התקופה באשכנז, כפי שנסקור אותה להלן.

ד

בדומה לתאריכו של רש"י בספר דניאל, נמצא בספר גימטריות לר' יהודה החסיד (שנערך על פי העתקות מתלמידיו בקירבת זמן לחייו) את התאריך 1358 למועד ביאת

23 השוו את הקטע מכ"י אוקספורד, בודלי 2256, דף 63א, המתחיל "והדין היה לכלות לו ולהתם אמנת ישו לסוף ה' אלפים", המובא על ידי יובל (לעיל, הע' 2), עמ' 275.

24 בפירושו על התורה של ר' אביגדור, חכם שחי בצפון צרפת בסוף המאה הי"ב, יש חישוב דומה בשם חכם בלתי ידוע (פי' ר"ת בר חיסאי או שמא ר"ת בשם ר' חיסאי) על אותו הפסוק בפרשת בלק – ראו כ"י אוקספורד, בודלי 2273, דף 17א. הפירוש נדפס על ידי אברהם גולדמינץ, "פירוש התורה לרבינו אביגדור", ספר זכרון לר' שמואל ברוך ורנר, בעריכת יוסף בוקסבוים, ירושלים תש"נ, עמ' קסו-קצז; הקטע לפרשת בלק נדפס בעמוד ק"צ. על הפירוש ועל מחברו ראו גם קנרפוגל (לעיל, הע' 19), עמ' 97-98. לר' אביגדור זה היו קשרים עם חסידי אשכנז, אך אין להחליפו בר' אביגדור בן אליהו כ"ץ מווינה, יליד איטליה שחי באמצע המאה הי"ג. בעניין החכם הבלתי ידוע הנזכר בפירושו של ר' אביגדור, השוו במבואו של גולדמינץ שם, עמ' קסג.

25 על ר' טרושטליין ראו קנרפוגל (לעיל, הע' 19), עמ' 244 הע' 67; וראו: M. Idel, "Some Forlorn Writings of a Forgotten Ashkenazi Prophet: R. Nehemiah ben Shlomo ha-Navi", *JQR*, 95 (2005), pp. 183-196

אפרים קנרפוגל

המשיח, ²⁶ שנקבע על פי מה שבא בדניאל פרק י"ב, שיש להוסיף 1290 שנה לחורבן הבית. חישוב זה קיבל ב"ספר גימטריות" סמך נוסף מן הפסוק האחרון שבספר מיכה (שאף הוא מיועד לכאורה לימות המשיח) "תתן אמת ליעקב חסד לאברהם" (ז, כ): עברו תת"ן (850) שנים משנכנסו בני ישראל לארץ ישראל עד שחרב הבית הראשון (וכפי חשבונו של רש"י בדניאל ז, כה), וגם עמדו שני בתי המקדש תת"ן שנה; ²⁷ והגימטריה של המילים תת"ן אמ"ת עולה אלף ר"צ (המספר הראשון המובא בדניאל פרק י"ב). כלומר, ימות המשיח יתחילו לאחר 1290 שנה מחורבן בית שני. ההבדל היחיד בין החישוב של ר' יהודה החסיד לבין החישוב של רש"י בדניאל פרק י"ב הוא, שלפי רש"י יש למנות את השנים מעת הוסר התמיד (שנת 62 לפרט), ולפי ר' יהודה החסיד יש למנות משעת החורבן ממש (1358=1290+68).

ההקשר ב"ספר גימטריות" לר' יהודה החסיד, שחישוב זה מובא בו, הוא שהקב"ה ישמור על הבטחתו לאבות ויקיים את בריתו עם בניהם עד עולם, וכפי הפסוק "תתן אמת ליעקב חסד לאברהם אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם". ואם כן, הגימטריה המובאה שם אינה מוזרה או מופרזת אלא שקולה ומתונה, וכפי שמצינו בכמה מקרים בפירוש על התורה לר' יהודה החסיד, שר' יהודה מקיים את הפשט של רש"י בסוג מתאים של גימטריה. ²⁸ עוד יש לציין, שאף על פי שהסתייגותו של ר' יהודה החסיד לגלות את הקץ ידועה לנו מקטעים בספר חסידים, ²⁹ ועוד יותר ממה שפורסם בקשר לסיבוב ר' פתחיה מרגנסבורג, ³⁰ בסופו של דבר יצאו שני תאריכים שונים מחוגו של החסיד: האחד (בהומר של מארכס) צמוד לשנת 1240, על פי הגימטריה של "דודי צ"ח", והשני שהבאנו כאן מ"ספר גימטריות", המאוחר ממנו יותר ממאה שנה, הקשור לפסוקים שבספר דניאל וספר מיכה. וראו עוד על כך להלן.

26 ראו ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, לוס אנג'לס תשנ"ח, עמ' 66 (דף 21 בכתב היד). על אופי החיבור, כתיבתו וזמנו, ראו המבואות של ד' אברמס ו' תא-שמע, שם, עמ' 1-21.

27 השבון זה לשנות בתי המקדש אמנם צריך עיון.

28 ראו: י' לנגה (מהדיר), פירושי התורה לר' יהודה החסיד, ירושלים תשל"ה עמ' 50 (בראשית לו, יד, עמ' 70 (שמות א, ז, עמ' 173 (במדבר יב, ו). והשוו מרקוס (לעיל, הע' 20), עמ' 11-13.

29 ראו ספר חסידים, מהד' ויסטינצקי ופריימן, פרנקפורט תרפ"ד, סי' ריב, ומהד' מרגליות סי' רז. ראו א' דוד, "סיבוב ר' פתחיה מרגנסבורג בנוסח חדש", קבץ על יד, יג [כג] (תשנ"ו), עמ' 240-243, 252-253. והשוו גם: י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, תל אביב תשכ"ח, עמ' 241-245; ש' איידלברג, "גלגוליו של הרעיון המשיחי ביו יהדות אשכנז", בין הסטוריה לספרות,

בעריכת ש' נש, תל אביב תשנ"ז; P. Schäfer, "The Ideal of Piety of the Ashkenazi Hasidim and its Roots in Jewish Tradition", *Jewish History*, 4 (1990), pp. 15-16;

M. Idel, *Messianic Mystics*, New Haven 1998, pp. 47-51; קנרפוגל (לעיל, הע' 19), עמ' 208-213.

כפי שהראיתי, יחסם השמרני של חסידי אשכנז להפצת השבעות מאגיות, אף על פי שהאמינו בעילותן, היה דומה ליחסם לחישובי הקץ: מצד אחד הזהירו את קוראיהם מלהשתמש בהשבעות כאלו, אך מצד שני ברור שהם פיתחו אותן ואף הפעילו אותן בעצמם.

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

גישה דומה יותר לזו של רש"י בפירושו לספר דניאל אנו מוצאים בפירושו של ר' יוסף "בכור שור" (ריב"ש) על התורה (שמחברו היה גם בעל התוספות הידוע, תלמידו של רבינו תם, ר' יוסף בן יצחק מאורליאן).³¹ אף על פי שריב"ש תלה את חישובו בפסוק בפרשת כי תבוא ואינו מזכיר את רש"י במפורש, החישוב עצמו בנוי על פי ספר דניאל. וכך כתוב בפרשת כי תבוא: "והיה כאשר שש ה' עליכם להיטיב אתכם ולהרבות אתכם, כן ישיש ה' עליכם להאביד אתכם ולהשמיד אתכם, וְנִסְחָתֶם מֵעַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר אֵתָּה בָּא שְׁמָה לְרִשְׁתָּהּ" (דברים כח, סג). ריב"ש מקשר את הפסוק הזה לספר דניאל ומפרש את הפסוקים ביחד. 1290 השנים הנזכרות בסוף ספר דניאל כשהגאולה תגיע, "ומעת הוסר התמיד ולתת שקוץ שָׁמַם ימים אלף מאתים ותשעים" (יב, יא), עולות כפי החשבון הבא: ארבע מאות שנה במצרים (שבהן מקוים "ולהרבות אתכם", שבני ישראל פרו וישרצו וגו'), 480 מיציאת מצרים ועוד לבניין בית ראשון (סך הכל 880 שנה), וכפי הביטוי שבפסוק "להיטיב אתכם" (כלומר, התקופה שהשכינה היתה עימהם כוללת גם 410 שנים של בית ראשון) – ובסך הכל 1290. וגם הימים שבפסוק בפרשת כי תבוא, שהם ימי "ונסחתם מעל האדמה", מוגדרים לפי המונחים בדניאל "מועד מועדים וחצי מועד" (יב, ז), וגם הם עולים לחשבון 1290 (ובמקביל לביטוי "עידן ועידן ופלג עידן", שם ז, כה), בדומה למה שפירש רש"י. לדברי ריב"ש, "כאן רמזו משה באורייתא" את חשבון הקץ היוצא על פי ספר דניאל; וכן בספר הושע (ב ז) משמע שהקץ יבוא לאחר חורבן בית שני על פי מספר השנים מיציאת מצרים עד שחרב הבית, דהיינו 1290 שנה; ובלשונו של ריב"ש: "הרי קץ כתוב בתורה, שנוי בבניאים בהושע, ומשולש בכתובים בדניאל".

מכל המובא לעיל ברור שמשפט הבכורה הוא דווקא לספר דניאל. ריב"ש ממשיך בדיונו, שיש גם קץ אחר בדניאל פרק י"ב (פס' יב), שהוא לאחר 1335 שנה (לדברי ריב"ש "הקץ הזה נרמז ב[פרשת] וילך וכשאבוא שם אפרשנו"). ריב"ש מסביר את הפער של ארבעים וחמש השנים בין שני התאריכים שבספר דניאל, שהמשיח יבוא בתאריך הראשון ואז ישקוט העולם עד התאריך השני. כפי דבריו, יבוא המשיח 1290 שנה לאחר התחלת זמן הגלות, שהוא חורבן בית שני, בשנת 68 לפרט. מזה ריב"ש מסיק שהמשיח יבוא בשנת 1358, וכעבור ארבעים וחמש שנה (בשנת 1403), הוא יכבוש את העולם כולו. החישוב דומה לגמרי לחישובו של רש"י בגישתו, אלא שרש"י התחיל את מניינו שש שנים לפני החורבן ודאג קצת יותר לשלב את הפסוקים (והמספרים השונים) שבדניאל. יש דמיון בין דברי ריב"ש למה שבא בספר גימטריות

31 ראו ר' יוסף בכור שור על התורה, מהד' י' נבו, ירושלים תשנ"ד, עמ' שעג-שעה. על זהותו של ריב"ש כר' יוסף מאורליינש (אורליאן) תלמיד רבינו תם ראו בהקדמה, עמ' 1-2, ואורבך (לעיל, הע' 19), עמ' 132-137.

אפרים קנרפוגל

לר' יהודה החסיד, לגבי החישוב הפשוט של התאריך, שיש להוסיף את 1290 השנה שבדניאל לשנת חורבן הבית (לר"י החסיד גם על פי הנביא מיכה, ולריב"ש על פי הושע), ויוצא מזה לשניהם התאריך 1358.

רק לאחר כל זה מסביר ריב"ש בקיצור (ודווקא על פי דבריו של ר' אברהם בר חייא³²) כיצד חישובו משתלב עם תום האלף החמישי והתחלת האלף השישי. לפי דברי חז"ל, הקץ אמור להגיע לפני שיעברו שישה ימים של הקב"ה מימי מעשה בראשית, דהיינו ששת אלפים שנה. כפי חישובו המפורט של ר' אברהם בר חייא, על פי דעתם של חז"ל המשיח יבוא בשנת 1358 (שהוא סופם של ששת הימים של הקב"ה), ועוד ארבעים וחמש שנה תעבורנה עד שתשקוט הארץ, בשנת 1403. ריב"ש מביא כאן ראיה מר' אברהם בר חייא לשני התאריכים, שהם גם התאריכים שלו, 1358 ו-1403, אך יש לציין שהוא מביא את עניין האלף השישי של הקב"ה מר' אברהם בר חייא רק בסופם של דבריו, ולא בגוף החישוב הפרשני שלו. יש לציין גם שר' אברהם בר חייא אכן פירש את הפסוק מפרשת כי תבוא, אך על פי פירושו הוא הישב לשנה אחרת (1448).³³ כפי שריב"ש הזכיר והבטיח בפירושו לפרשת כי תבוא, הוא מביא לפסוק בפרשת וילך ("ואנכי הסתר אסתיר פני"; לא, יח) את הגימטריה של "הסתר אסתיר", שהיא 1336 (וכפי שגם רש"י אישר את חשבונו ופירושו בדניאל ז', כ"ה, על פי גימטריה זו). ביטוי זה רומז לתאריך השני שהביא ריב"ש בפרשת כי תבוא על פי ספר דניאל (יב, יב), שבו יהיו בני ישראל כובשין את העולם (1335 שנה לאחר חורבן הבית, דהיינו בשנת 1403).³⁴ ריב"ש מזכיר שפירושו וחשבונו של הפרשן הספרדי ר' עובדיה (בן שמואל)³⁵ לביטוי בדניאל, "מועד מועדים וחצי מועד", דומה לחישוב שלו בפרשת כי תבוא, אלא שלדברי ר' עובדיה ביטוי זה מביא לשנת 1335.³⁶ לבסוף, ריב"ש כותב שהתאריך של 1335 נרמז גם על ידי האלפא ביתא ההפוכה (היינו האותיות תשר"ק צפע"ס נמל"ך וכו').

32 ראו ספר מגילת המגלה (לעיל, הע' 18), השער השני, עמ' 37, 46. והשוו סילבר (לעיל, הע' 10), עמ' 70-72. על הכירותו של ריב"ש את כתבי חכמי ספרד בפרשנות המקרא ובמחשבת ישראל ראו, למשל: נבו (לעיל, הע' 31), עמ' 3; מ' אידל, "פירוש מזמור יט לר' יוסף בכור שור", עלי ספר, ט (תשמ"א), עמ' 63-69; להלן, הע' 35.

33 מגילת המגלה, השער השני, עמ' 36.
34 ריב"ש מביא שני טעמים כדי להסביר את ההפרש בין 1335 ל-1336. כתוב בדניאל י"ב, י"ב, "אשרי המחכה ויגיע לימים אלף ושלוש מאות ושלושים וחמישה" – כלומר, סופה של שנת 1335 הוא תחילת שנת 1336; "אי נמי, א' של אסתיר אינה אלא לשימוש בעלמא ואינה מן המניין".
35 ריב"ש מביא מחכם זה כשמונה פעמים בפירושו על התורה – ראו נבו (לעיל, הע' 31); גרוסמן (לעיל, הע' 13), עמ' 472.

36 לפי פירושו של ריב"ש לפרשת כי תבוא, ביטוי זה מצביע על שנת 1290. אמנם גם לפי רש"י (בדניאל ז', כה) הוא מביא לשנת 1335.

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

אם כן, ריב"ש מאוד דומה לרש"י בניתוחו של פסוקי דניאל ובגישתו לחישובי הקץ בכלל. מדברי שניהם עולה שהיתה גישה משיחית באשכנז שלא היתה קשורה בעיקרה לשנת 1240. פירושו וחישובו של ריב"ש עבר (כדרכו) גם לכמה מקובצי בעלי התוספות על התורה של המאה הי"ג, החל מ"ספר הגן" על התורה, שנתחבר או נערך קרוב לשנת 1240 על ידי ר' אהרן בן יוסי הכהן.³⁷ כגישת רש"י, גישת ריב"ש היא גישה פרשנית-פשוטית, ושוב, הוא סוטה גם מכללי ג' כהן וגם מכללי י' יובל. יובל לא התייחס לפירושו של ריב"ש, וכהן טען, במשפט אחד, שריב"ש סמך בעיקרו על חישובו של ר' אברהם בר חייא הספרדי. אך ראינו שעיקר חישובו של ריב"ש הוא פרשני ויסודו בספר דניאל, ולא דווקא כפי פרשנותו של ר' אברהם בר חייא.

בכ"י קמברידג' Add. 1022.1 (דף א151-ב153) בא עוד חישוב מורכב, המבוסס על הפסוקים שבספר דניאל. חישוב זה מיוחס בכתב היד לר' יצחק בן אברהם, המכונה בו גם ריב"א. אף על פי שהיו חכמים אחרים ידועים בשם זה מסוף המאה הי"ב ומהמאה הי"ג (כגון המקובל החשוב ובנו של הראב"ד מפוסקירא, ר' יצחק "סגי נהור", וכן תלמיד של הרמב"ן בשם זה, שהיה מנרבונא),³⁸ נראה שהחכם הנזכר בכ"י קמברידג' ספר הגן קיים היום רק בכתבי יד, והחשובים הם כ"י וינה (הספריה הלאומית) 28 (קטלוג שוורץ 195), וכ"י גירנבורג 5. להקדמה כללית לספר, ולהעתקת הפירוש לספר בראשית על פי כ"י וינה (עם הערות והשוואות) ראו: J.M. Orlan, *Sefer ha-Gan: Text and Analysis*, Ph.D. diss., Yeshiva University 1973. "קטע על חישוב הקץ מספר הגן" בא בכ"י אוקספורד, בודלי 29/2797 (אשכנז, המאה הי"ד) דף א247-ב247 (רמא ע"א-ע"ב בספירה קודמת). קטע זה כולל את רוב דבריו של ריב"ש, גם בפרשת כי תבוא וגם בפרשת וילך, בהעלם אחד. דעתו של ר' אברהם בר חייא נזכרת, אך לא נזכר פירושו של ר' עובדיה הספרדי; שמו של ריב"ש נזכר רק בקשר לרמז מאלפא ביתא ההפוכה. על שימושו התדיר של ספר הגן בפירושו של ריב"ש ראו: אורליאן, עמ' 54-61; ש' יפת, "פירוש החזקוני לתורה - לדמותו של החיבור ולמטרותיו", ספר היובל לרב מרדכי ברויאור, בעריכת משה בר-אשר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 97-98. פירושו של ריב"ש (וספר הגן) בעניין הקץ נכללים גם בקבצים אחרים של פירושי בעלי התוספות על התורה, שנתחברו בצפון צרפת במחצית השנייה של המאה הי"ג (כלומר, כמה עשורים לאחר 1240), כגון דעת זקנים והדר זקנים (ראו לעיל, הע' 4); בדעת זקנים הפירוש מובא בקטע מפרשת כי תבוא (דברים כח, סג; רבותינו בעלי התוספות על התורה, עמ' 18). פירושו של ריב"ש לפסוק מפרשה זו מובא בקיצור והפירוש מפרשת וילך מובא באריכות, אך בלי להזכיר כל שם. מצד שני, הדר זקנים מביא את שני הקטעים בנפרד ואת השם "ראב"ע" [צ"ל ראב"ח - השו"ש אברמסון, "אגרת הקדש המיוחסת לרמב"ן", סיני, צ (תשמ"א), עמ' רמה-רמז] בסוף כי תבוא, ושם של ר' עובדיה ושל ריב"ש בפרשת וילך. הקובץ "פענח רזא", שנתחבר על ידי חכם בלתי ידוע מצפון צרפת בשם ר' יצחק בן יהודה הלוי, מביא את שני הקטעים בנפרד, בשם ספר הגן; שמות החכמים הספרדים אינם נזכרים כלל, אך שמו של ריב"ש נזכר בפרשת וילך. על הקטעים האלו בפענח רזא השוו גם קנרפוגל (לעיל, הע' 19), עמ' 248-249 הע' 79.

אף על פי שלא נודע לנו שום חישוב המיוחס לר' יצחק סגי נהור, יש חישוב קץ לר' אשר בן דוד, מגדולי מקובלי פרוכנס במחצית הראשונה של המאה הי"ג, שהיה בנו של אחיו הגדול של ר' יצחק. ואמנם, הוא שונה בכמה תכונות מזה שלפנינו, כפי שיצוין להלן בהערה 42. על ר'

אפרים קנרפוגל

הוא ריצב"א בעל התוספות (המכונה גם ריב"א בתוספות ובספר אור זרוע, ובמקורות הלכתיים אחרים מאשכנז), שהיה אחיו של הר"ש משאנץ ואחד מתלמידיו הוותיקים של הר"י הזקן מדנפירא.³⁹ בכתב היד, שהוא אוסף דרשות שנכתב בבזונטיון בשנת 1425, מרובה חומר אשכנזי מתקופת בעלי התוספות, שלפעמים מיוחס לחכמים אשכנזיים מובהקים, אף על פי שהחומר אינו ידוע לנו ממקום אחר או שידוע לנו רק בצורה חלקית.⁴⁰ בקשר לחישוב שלפנינו, הדומה לחישוביהם של רש"י וריב"ש, אומר המאסף שהוא מצא "דברים יפים בענין הקץ כאשר בינותי בספרים, ואשר מצאתי פי' [רוש] בנבואת דניאל בשם ריב"א", שהוא מציג אותו בשלמותו (לבסוף הוא כותב "כך מצאתי בשם ריב"א וישר הוא בעיני"). לפי החישוב הזה שני תאריכים לגאולה המשיחית נמסרו לנו בספר דניאל: אחד סתום, אך יגיע בלא שום תנאי וכפי הביטוי "מועד מועדים וחצי מועד", והשני המפורש בסוף ספר דניאל פרק י"ב, יתקיים בתנאי שיהיו ישראל ראויים לכך. שני התאריכים האלו אמנם מכוונים זה לזה.

התאריך הסתום נמנה משנת חורבן בית השני (בשנת ג"א תתכ"ח = 68 לפרט). על פי חישובנו של הרי"צ[ב]א למועדים שבספר דניאל (שעולים לשנת 1400), הבית אשר יבנה בימות המשיח יקום אפוא בשנת 1468.⁴¹ התאריך השני יותר מפורש, אך מוגבל בתנאי, והוא מתחיל מעת הוסר התמיד בתקופת חורבן הבית. לזה יש להוסיף את 1335 השנים שבסופו של ספר דניאל בפרק י"ב פס' י"ב (1403=1335+68). קץ זה רמוז גם בגימטריות לפסוק בפרשת ויחי "עד כי יבוא שילה" (בראשית מט, י), ובפסוק שבפרשת וילך, "הסתר אסתיר את פני" (מכיוון שהמשיח יבוא מוקדם יותר רק אם יזכו בני ישראל). ר' יצחק בן אברהם כותב שאפשר לחשב תאריך זה גם על פי הפסוק "ערב בקר אלפים ושלש מאות" שבספר דניאל פרק ח' (שעולה ל-2874 = מספר השנים מגלות מצרים ועד לחורבן בית שני, בתוספת 1290 השנים הנזכרות בדניאל י"ב, י"א, כזמן ביאת המשיח, שהוא שנת 1358), בדיוק כפי הפירוש והחשבון המיוחד של רש"י שם, אלא שריב"א מתחיל את החלק האחרון של החישוב משעת החורבן ממש וכפי שעשה

יצחק בן אברהם מנרבונה תלמיד (חבר) הרמב"ן, הידוע לנו היום רק על פי פירושו להלכות הרי"ף, ראו, למשל: א' הורביץ, "פירוש תלמיד הרמב"ן על הרי"ף", הדרום, כד (תשכ"ז), עמ' 43-46; א' שושנה, "פירוש רבינו יצחק קרקושה להלכות הרי"ף למסכת ראש השנה", ישורון, ו (תשנ"ט), עמ' ג-ז. והשוו גם גרשם שלום, *Origins of the Kabbalah*, Princeton 1987, עמ' 251-252.

39 על הריצב"א ועל כינויו ראו אורבך (לעיל, הע' 19), עמ' 261-266. לזמן פטירתו (1210 או 1199, כפי שמצוין בשתי רשימות שונות), ראו שם, עמ' 270-271.

40 מרק ספרשטיין ואנוכי תיארו את כתב היד והצבענו על התופעות האלו במאמרנו "דרשות מבזונטיון מכתב-יד - תיאור כתב היד וקטעים על ענייני תפילה ובית הכנסת", פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 164-184.

41 החשבון הזה דומה למיחס לרש"י במסכת סנהדרין שהזכרנו למעלה, על יד ציונים 16-17.

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

ריב"ש, ולא כפי שרש"י התחיל אותו מן העת המדויקת של הסרת התמיד. אך עדיין הסרות ארבעים וחמש שנים בכדי להגיע ל-1335 כפי הפסוק הבא בסוף ספר דניאל. ריב"א פותר את הקושי הזה בצורה קצת שונה מפתרונם של רש"י וריב"ש: 1335 הוא המספר הקשור להופעת משיח בן דוד, אחרי שכבר בא משיח בן יוסף. אם כן, התאריך הראשון (1358) קשור למשיח בן יוסף, והשני (1403) למשיח בן דוד. אם יזכו ישראל, יגאלו בקץ המפורש והמוקדם, ואם לא יזכו יגאלו רק בקץ הסתום (מועדים וחצי מועד), שהוא 1468, משנה זו בגימטריה 'ה'כר'ח"ר! ריב"א מראה שהתאריך הסתום נרמז גם בספר חבקות.⁴²

אם ר' יצחק בן אברהם שחיבר את החישוב המובא בכ"י קמברידג' הוא אכן הריצב"א שהיה תלמידו של ר"י בעל התוספות, נוכל לאשר היבט נוסף בקשר לדגמי חישובי הקץ באשכנז במאות ה'י"ב וה'י"ג, שראינו אותו כבר אצל ר' יהודה החסיד. לפי אחד מתלמידי הריצב"א, בחיבור בכ"י דרמשטט הנקרא "דרשות של מלך המשיח וגוג ומגוג",⁴³ הריצב"א (שכנראה הירבה לחשב חישובים מעין אלו) הציע גם תאריך אחר (ומוקדם

42 מצד אחד, חישוב הקץ המיוחס למקובל ר' אשר בן דוד קובע שיש קץ סתום ('ואתה דניאל סתום הדברים והתום הספר'; יב, ד) המבוסס על דניאל י"ב, ז' ('מועד מועדים וחצי מועד'), ויש עוד קץ מפורש ('אשרי המהכה ויגיע לימים אלף שלש מאות שלשים וחמשה'; שם יב, יב). אך לפי ר' אשר שני החישובים האלו יביאו לאותו מספר, ולא לתאריך אחד המכוון אל השני. וכן, בכל המקור הזה (המתחיל 'ראיתי לפרש שני פסוקים אשר בספר דניאל הנאמרים על קץ הפלאות') לא נקבע מתי יחולו התאריכים המצוינים והקורא נשאר ובידיו חשבונות כפי הפסוקים אך בלא חישוב מציאותי למעשה; וראו דניאל אברמס, ר' אשר בן דוד – כל כתביו ועיונים בקבלתו, לוס אנג'לס תשנ"ו, עמ' 122–124. בסופו של דבר, החישוב של ר' אשר שונה בהרבה מן החישוב המיוחס לריצב"א בכ"י קמברידג', אף שיש ביניהם כמה תכונות משותפות. כתבי ר' אשר בן דוד בתורת הסוד אולי משקפים השפעה אשכנזית – ראו למשל: E. Wolfson, *Through a Speculum That Shines*, Princeton 1994, p. 242 n. 264

43 כ"י דרמשטט Cod. Or. 25/3, דף ב13–ב17. אורבך (לעיל, הע' 19), ללא הוכחה, זיהה את ר' משה מקוצי כתלמידו של הריצב"א שחיבר את הקונטרס (עמ' 270, 800). על המשיחיות ומועד הגאולה בכתבי ר' משה מקוצי עצמו, שרבו המובהק היה ר' יהודה מפריס (ראו לעיל, ליד ציון 25), ראו ר' תא-שמע, "אגרת, ודרשת התעוררות לאחד מרבותינו ראשונים", מוריה, יט, ה-ו (תשנ"ד), עמ' ז-יב, והשוו יובל (לעיל, הע' 2), עמ' 282–283. יובל הקדיש כמה דיונים בשנים האחרונות לקונטרס בכ"י דרמשטט, וכן להקשרו היותר רחב – ראו: שם, עמ' 276–281; י"י יובל, "בין משיחיות פוליטית למשיחיות אוטופית בימי הביניים", הציונות והחזרה להיסטוריה – הערכה מחדש, בעריכת ש"נ אייזנשטדט ומ' ליסק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 82–85; י"י יובל, *Towards "Jewish Messianic Expectations Towards 1240 and Christian Reactions"*, eds. P. Schäfer & M. Cohen, Leiden 1998, pp. 105–08. והשוו גם: גרוסמן, "זיקתו של מהר"ם מרוטנבורג אל ארץ ישראל", קתדרה, 84 (תשנ"ז), עמ' 80–82; קנרפוגל (לעיל, הע' 19), עמ' 206–207 הע' 37, *Medieval Rabbinic Conceptions of the Messianic Age: the View of the Tosafists*, *Me'ah She'arim: Studies in Medieval Jewish Spiritual Life in Memory of Isadore Twersky*, eds. E.

אפרים קנרפוגל

בהרבה) לביאת המשיח, הקשור לאלף השישי. שם כתוב בשם ריצב"א שהמשיח יבוא עד שנת 1240, כפי "נבואת אליהו" הנזכרת בתלמוד הבבלי במסכת סנהדרין צו ע"א, שעל פיה העידן המשיחי יכול להתחיל כבר בשנת 4000 לבריאת העולם, ומכל מקום המשיח לא יגיע מאוחר משנת 4999 שהיא סוף האלף החמישי (כלומר, סמוך לשנת 1240).

כפי שראינו למעלה, בהתחלת המקור שפירסם מארכס מיוחס לר' יהודה החסיד תאריך הקשור לאלף השישי (תתקצ"ח=1238), שמסר לו אביו בחלום. כמו כן, נביא בצפון צרפת, שעקב אחריו ר' אלעזר מוורמס (תלמידו המובהק של ר' יהודה החסיד), קבע שמשיח בן יוסף יבוא בשנת 1226, משיח בן דוד יבוא ב-1233, והגאולה השלימה תחול בדיוק ב-1240.⁴⁴ חישוב מר' אלעזר מוורמס עצמו (כפי שהוא קיבלו ממלאך, והוא בסוף אוסף הלכתי מאשכנז), מצביע על שנת 1257.⁴⁵ לפי החישוב הזה יש להוסיף י"ז שנה להתחלת האלף השישי כדי לתאם את שנת הגאולה הסופית לגאולה הראשונה, כלומר למועד שנכנסו בני ישראל לארץ ישראל. כשם שחלפו 2500 שנה מבריאת העולם ועד לגאולה הראשונה הזו, כך יחלפו 2500 שנה עד לגאולה האחרונה. אך המועד הקובע העיקרי לר' אלעזר במקור זה, כמו בחישובו של הנביא מצרפת (וכן לרבו ר' יהודה החסיד), הוא סוף האלף החמישי. כמו כן מיוחס לר' יהודה החסיד, כפי שראינו, תאריך שני, הרבה יותר מאוחר (1358), המבוסס בעיקרו על חשבונות בספר דניאל וקשור דווקא לחורבן הבית ולא לסוף האלף החמישי. גם ר' יהודה החסיד וגם הריצב"א ראו לנכון להציע לפני תלמידיהם שני תאריכים או זמנים נפרדים לקץ, כפי שתי השיטות של חישובי הקץ שרווחו אז באשכנז, ולא ראו בכך שום סתירה.

כמעט כל התאריכים המובאים בשם חכמי צפון צרפת וגרמניה במאמר על שנת הגאולה, שפירסם מארכס, קשורים בעיקר לשנת 1240. אך החל מרש"י וריב"ש (שדבריו הובאו בצפון צרפת ב"ספר הגן" ובקבצים אחרים מפירושי בעלי התוספות על התורה),⁴⁶ היתה קבוצה חשובה של חכמי אשכנז ובעלי התוספות שהציעו תאריכים על

Fleischer et al., Jerusalem 2001, pp. 156–157 n. 18; S. Menache, "Tartars, Jews,

Saracens and the Jewish-Mongol 'Plot' of 1241", *History*, 81 (1996), pp. 319–42
44 ראו ש' אסף, "תעודות חדשות על גרים ועל תנועה משיחית", ציון, ה (תרצ"ז), עמ' 116–117, 124. אסף ואחרים הציעו שהנביא הוא ר' עזרא הנביא ממונקונטור, אך יש לחלוק על קביעה זו ולו מכמה סיבות – ראו לעיל הע' 19, ולהלן הע' 52.

45 ראו א' קופפר (מהדיר), תשובות ופסקים [על פי כ"י בודל' 692], ירושלים תשל"ג, עמ' 310–312, והשוו לעיל, הע' 3. קופפר (עמ' 311 הע' 16) מעיר שר' אלעזר מביא גם מפירושו של רש"י לדניאל ז', כ"ה, אך מוסיף לנכון "שהוא מביא פרש"י זה רק דרך אגב", שהרי הפסוק הזה רק מקיים את החישוב שמסר המלאך לשנת י"ז לפרט אלף השישי, ומשמעות הפסוק כקיום לחישוב אינה כלל כפי פירושו של רש"י.

46 לפירושי בעלי התוספות על התורה ראו לעיל, הע' 37. אבא הלל סילבר (לעיל, הע' 10) הקדיש

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

פי ספר דניאל ופסוקים אחרים שקשורים בעיקר לחורבן הבית, ואינם קשורים כלל לאלף השישי. מדברי ר' יהודה החסיד, וכן מדברי הריצב"א, אפשר ללמוד שבין חכמי אשכנז היו שהציעו תאריכים שונים לפי שתי דרכי החישוב שהיו קיימות במקומם. יש לציין גם שר' אברהם בן עזריאל מבוהמיה (שלמד אצל גדולי חכמי אשכנז בבוהמיה וברגנסבורג והיה קשור גם לחוגם של חסידי אשכנז), שפירש פירוש גדול וחשוב על הפיוטים, שנתחבר סמוך לשנת 1234, פירש פיוט אחד על פי חישובו של ר' שמעיה תלמידו של רש"י שקבע את ביאת המשיח לשנת 1103 (בעיקר על פי המאורעות הקובעים של חיי ישו והתקופות השונות של קיומו של עם ישראל בעולם, כולל מחזור רנ"ו),⁴⁷ ופירוש אחר על פי חישובו של רש"י (השונה לגמרי, גם בתוצאות וגם בדרך בפירושו לספר דניאל.⁴⁸

ה

על פי כל החישובים שתיארנו אפשר להגדיר ולשרטט את התכונות הבסיסיות של שתי האסכולות של חישובי הקץ באשכנז במאות הי"ב והי"ג באופן הבא: אלו חישובים שתאריכיהם מתקבצים מסביב לשנת 1240. הם נמסרו בחלום או ברוח הקודש, או על פי גימטריה העומדת לעצמה וקובעת את התאריך (ברוב המקרים על פי פסוקים שבתורה), או שהם תלויים בחיי בלעם (שוב על פי פסוקי התורה) או בחיי ישו (זמן לידתו או צליבתו). חישובים מעין אלו נזכרים באשכנז כבר בסוף המאה הי"א והתחלת המאה הי"ב, כאמור. יש מהם שמתרכזים במסע הצלב הראשון (כתקופת הגאולה

בספרו (שיצא לראשונה בשנת 1927) רק שני משפטים בלבד לחישובו של ריב"ש (עמ' 66), והעיר לקורא (הע' 26) לעיין בדיונו בר' יצחק הלוי, המחבר של ספר "פענח רזא". אף על פי שסילבר זיהה את ריב"ש כבעל תוספות מהמאה הי"ב הוא הביא את תיאורו הקצרצר רק אחרי דיון קצר בחישובו של רבנו הננאל, ולפני דיוני הארוכים בהרבה בחישוביהם של רש"י (עמ' 66-67), ריה"ל, ראב"ח (69-74) ועוד. לאחר מיכן סילבר מקדיש דיון ארוך יחסי לר' יצחק הלוי (עמ' 85-87), שהוא כינה אותו (בהפרזה) "בעל התוספות מן המחצית השנייה של המאה הי"ג משנץ בצרפת", ועובר על החומר שבספר פענח רזא (ואת המובא שם מספר הגן ומריב"ש בשמו) וגם על החומר בקובץ הדר זקנים. אפשר שטיפולו של סילבר בריב"ש נבע מכך שלא היה לפניו פירושו לתורה. גרשון כהן (לעיל, הע' 1) מיעט (לפתע) בניתוח דבריו של ריב"ש כפי שהזכרתי (לעיל, אחרי ציון 37), ובמקומו הצביע על תלותו של ריב"ש בראב"ח (תלות שאינה כה רבה, כפי שראינו), ועל שדבריו של ריב"ש הגיעו אלינו ברובם רק מכלי שני כגון מפענח רזא והדר זקנים. שזא מחקרו של סילבר, שיצא במהדורתו השנייה בעת שכהן כתב את מאמרו, ושכהן סמך עליו הרבה, הטעה את כהן בקשר לחשיבותו של פירוש ריב"ש כשלעצמו וכמשפיע על הבאים אחריו. והדבר צריך עיון.

47 ראו אורבך (לעיל, הע' 12), ג, עמ' 42. והשוו עמנואל (לעיל, הע' 18), עמ' 149.

48 ראו אורבך (שם), א, עמ' 76-78.

אפרים קנרפוגל

שאמנם הפכה להיות תקופה של צרות) או במחזור רנ"ו הדומה (שהיקנה לגימטריה זו מעמד של קבלה רבנית, על פי הפסוק בספר ירמיהו ל"א, ו', "רְנֹו ליעקב שמחה". ומעניין שרק בשורה האחרונה בחישובו של ר' שמעיה תלמיד רש"י, אחרי כל הפירוט בקשר ללידתו של ישו ולמחזור רנ"ו האמורים לקבוע את מועד ביאת המשיח, כתוב "ומי יודע אם לחשבון המדיח מונה דניאל 'מועד מועדים וחצי מועד'. ברור שאין הפסוק בדניאל קובע אצל ר' שמעיה, והוא רק כסרה לחישובו.⁴⁹

מאידך גיסא, החישובים המבוססים בעיקרם על פי פסוקי ספר דניאל ופרשנותם, שיצאו מהם תמיד תאריכים הרבה יותר מאוחרים מהתחלת האלף השישי ושהראשון שנזכר אצל חכמי אשכנז הוא חישובו של רש"י, סומכים על גימטריות רק בעקיפין או רק כחלק מן הפרשנות. כמה מהם מבוססים גם על פסוקים אחרים שהם דווקא מספרי הכתובים, ויש בהם רק רמזים קלים לפסוקים מן התורה (אולי להשמיע לנו שאלו הם חישובי החכמים ופרי עטם ומחשבתם, ואינם כאילו הלכה למשה מסיני).⁵⁰ בהקשר זה יש לציין גם שב"ספר המשכיל", לר' שלמה שמחה מטרויי"ש (שחי בצפון צרפת במחצית השנייה של המאה ה"ג),⁵¹ החישוב המופיע ב"מאמר על שנת גאולה" של מארכס (שהבאנו לעיל) על פי הפסוק "והנגלות לנו ולבנינו" ופסוקי תורה אחרים, שהיה קשור לר' עזרא ממונקונטור ולשנת 1240 (אף שהוא הגיע לשנים 1296, 1317 ו-1352), ושהיו בו שניים או שלושה אזכורים בלבד לפסוקים שבספר דניאל, הוצג בצורה שונה. בספר זה החישוב מופיע כחישוב שיש בו גם ניתוח על פי פסוקי ספר דניאל, אף שהוא מיוחס עדיין לר' עזרא ממונקונטור. כמו כן, הרמזים הקצרים לפסוקים מן התורה שבנוסח הספר נראים טפלים בהשוואה לאלו שב"מאמר על שנת גאולה".⁵²

49 דאו לעיל, הע' 15. והשוו: D. Berger, "Three Typological Themes in Early Jewish Messianism", *AJS Review*, 10 (1987), pp. 149–84

50 ברור מחישובם של רש"י ושל ריב"ש שהחכמים בקבוצה הזאת היו מודעים גם למה שהיה בספרד בנושא זה, כמו שהרמב"ן בוודאי הכיר את מה שעשו באשכנז. אך אין להגזים בתלותם של חכמים באזור אחד בחכמים באזור אחר, ולהתעלם מן הרב-גוניות של כל אזור ואזור כשלעצמו. והשוו:

E. Carlebach, "Between History and Hope: Jewish Messianism in Ashkenaz and Sepharad", *Third Annual Lecture of the Victor J. Selmowitz Chair of Jewish History*, New York 1998, pp. 1–30

51 רובו של הספר הגדול הזה טמון עדיין בכתב יד יחיד (מוסקבה 588), אף על פי שר' שלמה שמחה היה גם פייטן פורה. על ר' שלמה שמחה ועל כתביו ראו: 'תא-שמע, כנסת מחקרים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 133–156 (על הקטע שבספר המשכיל מר' עזרא ממונקונטור ראו שם, עמ' 150–151); ג' פרוידנטל, "האייר ברוך הוא וברך שמו בספר המשכיל לר' שמואל שמחה מטרוייש", דעת, 32–33 (תשנ"ד), עמ' 187–234; ג' פרוידנטל, "ספר המשכיל – מבחר קטעים בעניני קוסמולוגיה", שם, 33–34 (תשנ"ה), עמ' 87–129; קנרפוגל (לעיל, הע' 20), עמ' 152, S. Einbinder, *Beautiful Death*, Princeton 2002, pp. 130–48; 245–239, 212

52 ראו ספר המשכיל, כ"י מוסקבה 588, דף 36ב: "וכן מצינו בדניאל ששאל מתי קץ השמים...

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

שמא המלקט של "מאמר על שנת גאולה", שהיה מעוניין יותר ברמוזים וקבלות לאלף השישי על פי פסוקי התורה, צמצם את החומר היסודי מספר דניאל שבדבריו של ר' עזרא, שכפי סוף הקטע מספר המשכיל הובא בכדי להגדיר את "אורך זה הגלות בפירושו המקראות וכמה בנביאים וכתובים". אפשר גם שמחבר ספר המשכיל הוא ששינה את אופי הקטע כדי להתאימו לגישתו.

על כל פנים, ברור מכל מה שראינו שלא היתה גישה אחת ואחידה לגבי חישובי הקץ אצל חכמי אשכנז בסוף המאה ה"א ובמאות ה"ב וה"ג. אי-אפשר לדבר על גישה

מועד זה ביתו של משה, מועדים ביתו של שלמה וביתו של זרובבל. וחצי מועד [א37] שהוא המועד האחרון דסלוק מיניה שהוא הבית האחרון שעמד מארבע מאות ועשרים שנה חציו כמה הוי מאתים ועשר ואותם מאתים ועשר גלו במצרים הרי לך כי לאחר שכלו כמנין שלשה הבתים נפרעו כל שעבוד חיוב גלותם. וכן נמצא כתוב בקבר אחד בירושלים עתידין אומות העולם להחזיק סביבות ארץ ישראל כמנין השנים שאכלוה ישראל שנ' 'אדמתכם לנגדכם זרים אוכלים אותה ושוממה כמהפכת גוים'. נמצא שבכמה ראיות מצינו שיעמדו ימי הגלות כימי שלשה הבתים והבתים עמדו אלף כש"ד שנים. מנה וספור גלות ישראל שגלו גלות שלמה ותמצא שיכלו אלף כש"ד שנים לסוף ששים ושמונה שנים לאלף השישי (=1308). כיצד? שבעים שנה גלות בבבל וקע"ב שנים לאחר חורבן בית שני הרי רמ"ב. והרמ"ב שנים אלו כלו בסוף האלף הרביעי לבריאת העולם... שחרבן בית שני היה בשנת ג' אלפים תתכ"ח לבריאת העולם, הוסף עליהם רמ"ב שנים הרי ארבעה אלפים. נמצא שהרמ"ב שנים הנ"ל היינו שבעים שנה של גלות בבבל וקע"ב שנים שאחר חרבן בית שני יכלו בסוף האלף הרביעי הוסף עליהם האלף החמישי כלו הרי אלף ורמ"ב שנים כמו שמצינו בישעיה 'כי יום נקם בלבי ושנת גאולי באה' בשנת י"ם לפרט או היא שנת גאולי. ואם תאמר במה נדע שהוא כך לאלף השישי שמא רצה באלף השביעי תלמוד לאמר 'ישנת גאולי באה'... אלא באה בא"לף ה"א אלף במלוי וה"א במלוי הרי אלף ששי. וכן בזכריה 'בשנת יום בא' יום בגימטריא נ"ו. וכן ביום ההוא 'יהיה י"ה-י"ה' אחד בגימטריא נו. וכן מצינו במשה שאמר 'הלא הוא כמוס עמדי' וכת' 'לי נקם ושלם לעת תמוט רגלם כי קרוב יו"ם אידם'. התחלות המלחמות תהיה בשנת יו"ם לפרט (1296) ותימשך עד שנת ע"ז (1317)... זהו מה שאמר הכתוב 'אחש עתידות למו', למו בגימטריא לסוף ע"ו שנה של אלף השישי (1316) והקצו ישראל מכל צד ומכל פינה כי יהיה להם מלך בירושלים מזרעו של יוסף והו שאמר הכתוב 'מ'ג'ד'ל ע"ז שם ה' בו ירוץ צדיק ונשגב' (משלי יח, י). פירוש בשנת ע"ז או בשנת מגדל (ע"ז) כנסת ישראל תצא מן הגאולה וכפל הלשון לאמת דברו. ובעת ההיא יתקיימו על ישראל פסוקים אלו על צד הנשאר ואל ברכים תשעשעו. ונאמר והיו מלכים אומניך וגו' ונאמר 'הביאו בניך בחצן' וכו' (ישעיה מט, כב-כג)... ומכל מקום הגאולה יכלה משנת ס"ח לאלף השישי (1308) אבל לא יתחיל קיבוץ הגליות כראוי עד שנת ע"ז לאלף השישי כמו שפירשתי, ולא יגמר הקיבוץ גליות עד סוף ל"ה שנים מזה הזמן (35+1317=1352) שהוא שנת קי"ב לאלף השישי. וזהו שאמר הכתוב 'ומעת הוסר התמיד ולתת שקוץ שומם ימים אלף מאתים ותשעים' (דניאל, יב, יא), הרי לך שפירשתי זמן סוף הגלות. וזהו מה שאמר הנביא ממונקטור מהגי זכריה ומלאכי שבכל אחד נאמר לו יום, ונאמר לו לאחר שלש יבוא נביאנו ואחר שמונה יבוא משיחנו, והביא בדבריהם מלת פס"ח והוא פרט ס"ח שהוא זמן סוף גלותם לישראל. ובשנת ע"ז תחלה מלכותם של ישראל כמה שנ' 'ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום'. הרי לך שפירשתי אורך זה הגלות בפירושו מקראות וכמה בנביאים וכתובים". והשוו תא-שמע, שם, עמ' 150-151.

אפרים קנרפוגל

שכולה שקטה או סבילה (כפי שעשה גרשון כהן) וכל שכן על גישה שכולה פעילה (כפי שעשה ישראל יובל), ובפרט שכמה חכמים החזיקו בו ובזו בנושא. חשוב לציין גם שהיו דווקא חכמים מצפון צרפת, כגון רש"י, ריב"ש, ריצב"א וכנראה אף ר' עזרא ממונקונטור, שלא ריכזו את חישוביהם באלף השישי בלבד. אך כפי שהראיתי לפני כעשרים שנה (וזו היתה גם מסקנתו של פרופ' תא-שמע המנוח), דווקא בעלי התוספות מצפון צרפת (ולא מגרמניה) היו בין העולים לארץ ישראל מצפון אירופה סביב שנת 1210. מצד שני, כמה מן החכמים מגדולי גרמניה, ששללו את העלייה בזמנם, ובראשם ר' יהודה החסיד וחוג חסידי אשכנז בכלל, הציעו תאריכים (מן היותר מוקדמים) לביאת המשיח גם בסביבת האלף השישי.⁵³ ואם כן, מידת הקשר או התלות בין העלייה הזאת והמשיחיות עדיין צריכות עיון.

תוצאה זו, של שתי דרכים, או דגמים שונים, בחישובי הקץ באשכנז, הולמת את הגישה המקובלת לגבי ענייני אחרית הימים בספרות הרבנית בכלל (וכפי פירושו של רש"י לישעיה ס', כ"ב, "בְּעֵתָהּ אֲחִישְׁנָה": "זכו 'אחישנה' לא זכו 'בעתה'⁵⁴). כפי שראינו, התאריך "המהיר" בצרפת ואשכנז תמיד היה קשור לשנת 1240, והתאריך היותר איטי נבע בדרך כלל מחישוב על פי ספר דניאל. השניות המתודולגית הזאת

53 ראו מאמרי: "The 'Aliyyah of 'Three Hundred Rabbis' in 1210–1211", *JQR*, 76 (1986), pp. 191–215; תא-שמע (לעיל, הע' 51), עמ' 254–260; א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099–1517, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשמ"ח, עמ' 39–40, 55–69, 114–118, 153–154; א' רביצקי, *Messianism, Zionism and Jewish Religious Radicalism*, Chicago 1996, pp. 216–218; והשוו גרוסמן (לעיל, הע' 43), עמ' 63–84. בשנים האחרונות אישרו כמה חוקרים את הקווים שזוהו על ידינו בעניין עלייה זו לחלק בין גרמניה לבין צפון צרפת. פרופ' שמחה עמנואל הראה שר' ברוך בן יצחק, בעל "ספר התרומה", תלמידו של הר"י הזקן ומן העולים, היה איש צרפת כל ימי חייו, ולא היה תושב או אפילו יליד וורמייזא כפי שחשבו מרבית החוקרים – ראו ש' עמנואל, "זאיש על מקומו מבוואר שמו" – לתולדותיו של ר' ברוך בן יצחק", תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423–440. כמו כן, ר' חיים כהן, תלמידו של רבינו תם, שהיה היחיד מבין חכמי צרפת שהתנגד לעלייה בימיו ובתקופתו, שהה זמן ניכר דווקא בגרמניה (במגנצא, ואולי גם באזורים אחרים) – ראו א' ריינר, רבינו תם ובני דורו – קשרים, השפעות ודרכי לימודו בתלמוד, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשס"ב, עמ' 85–98. על גורמי עליית "שלוש מאות הרבנים" השוו גם: A. Cuffel, "Call and Response: European Jewish Migration to Egypt and Palestine in the Middle Ages", *JQR*, 90 (1999), pp. 61–101; יובל (לעיל, הע' 43, בכל המצוין שם); מ"ע פרידמן (לעיל, הע' 14), עמ' 50–54. קצת קשה לקבל את הצעתו של פרידמן, שבעלי התוספות שעלו עשו כן על פי הזמן המשוער לחזרת הנבואה שכתב הרמב"ם באיגרת תימן, מכיוון שבעלי התוספות וחכמי אשכנז מאותה תקופה לא הכירו בדרך כלל את ספרי הרמב"ם שנכתבו בערבית, ואכמ"ל.

54 פירושו של רש"י מבוסס על הגמרא במסכת סנהדרין דף צח ע"ב: "כת' בעתה' וכת' אחישנה" – כאן שעושיין רצונו של מקום וכאן שאין עושיין רצונו".

חישובי הקץ של חכמי אשכנז

מאפיינת את חכמי אשכנז גם בתחומים אחרים בענייני הקץ, כגון הגאולה המגיירת מול הגאולה הנוקמת. היו מבין חכמי אשכנז, ודווקא רש"י עימהם, שתמכו בגאולה המגיירת (לכל הפחות אחרי תקופה של נקמה בהתחלת העידן המשיחי), ולמעשה היו שתי שיטות וגישות באשכנז בעניין זה.⁵⁵ במקום אחר הראיתי שתקופת ימות המשיח היתה תקופה מאוד מורכבת במשנתם של בעלי התוספות וחכמי אשכנז, אשר תיקרנה בה תופעות כפי חוקי הטבע וגם תופעות על-טבעיות, במינונים שונים.⁵⁶

אפשר להגיד שבגישתו לחישוב הקץ הקטין רש"י בתודעת קוראיו, בכוונה, את השפעת מסע הצלב הראשון (לכל הפחות בעניין זה), ובדומה את חשיבותו של סוף האלף החמישי (ואת ההתלהבות בכלל ל"אלף" היהודי), בתחום המשיחיות. הוא הציע שיקול יהודי פנימי שעולה באופן ברור מספר דניאל, עד מתי צריך בית המקדש לעמוד בחורבנו קודם שיבנה בשלישית; אם כן, שמא יש לראות בגישתו של רש"י ודעימיה גם מגמה או נימה פולמוסית, וכפי שהציע רוברט חזן.⁵⁷ על כל פנים, כפי שרש"י עשה גם בכמה תחומים אחרים, הוא סלל לו דרך חדשה באשכנז בעניין חישובי הקץ, ומחמת טוהר שכלו, חשיבות דרכו ושמו הגדול, נמשכו אחריו בזה חכמים אחרים תוך כדי זמן קצר. גם בנושא זה, גישתו של רש"י תרמה רבות לתרבות הרבנית באשכנז במאות הי"ב והי"ג, וכן לדורות.

55 ראו א' גרוסמן, "הגאולה המגירת' במשנתם של חכמי אשכנז", ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 325-342. והשוו יובל (לעיל, הע' 2), עמ' 124-131.
56 קנרפוגל (לעיל, הע' 43), עמ' 147-169.
57 לעיל, הע' 6.

